

Pussanza e dretg

Las vischnancas giudizialas (numnadas en Surselva cumin, en Surses cumegn, en Engiadin'Ota cumön, en Engiadina Bassa e Val Müstair drettüra) pon valair sco suveran da la Republica da las Trais Lias ch'èn s'unidas tenor la Brev d'allianza ils 23 da settember 1524. Pervia da lur atgna administraziun e giurisdicziun avevan ellas ina gronda autonomia. Questa structura federalistica ha impressiunà a moda durabla observaders e teoretichers dal stadi esters.¹ L'onn 1524 n'eran però lunsch betg tut las vischnancas giudizialas independents. Sper las structures sco vischnancas giudizialas han survivi en blers lieus anc relaziuns giuridicas feudalas, oravant tut en il sectur da las competenzas da las dretgiras autas e dals privilegis electorals. La liberaziun da quests dretgs signurils è succedida pass per pass cun sa cumprar liber. Fitg bain sa lascha quai mussar a maun dals territoris episcopals: Il process da liberaziun ha cumenzà l'onn 1526 en l'Engiadin'Ota ed ha cuntanschì l'onn 1538 la Surselva centrala sco er vischnancas giudizialas dal Grischun central. Ils dretgs da landfoctia (podestataria) episcopals existivan a Tusaun, Mantogna e Tschappina fin l'onn 1719, en auters lieus schizunt fin l'onn 1803.

En spezial en las Otg Dretgiras (Partenz, Landwassertal, Churwalden e Scanvetg) sco er en l'Engiadina Bassa dominavan ils dretgs da suveranità habsburgais. Las Otg Dretgiras vegnivan guvernadas d'in lanfoct (podestat), sia sedia era il chastè Castels sper Putz (vischnanca da Luzein). Pir l'onn 1649 en las vischnancas giudizialas dal Partenz cun Tavau e Churwalden sa cumpradas libras. Trais onns pli tard en suandadas las vischnancas da l'Engiadina Bassa (senza Tarasp) sco er Belfort, St. Peter e Langwies.² Ils dretgs signurils da la famiglia da conts milanaisa Trivulzio èn sa mantegnids formalmain enfin la fin dal 17. tschientaner, entant che tals da la claustra da Mustér en la Cadi ed en la vischnanca giudiziala da Rueun, separada dal 1748, èn restads valaivels fin a la Mediazion.³ Ina barunia furmava Tumein-La Punt/Rehanau, entant che Haldenstein e Tarasp n'appartegnevan insomma betg a las Trais Lias. En il signuradi austriac da Razén èn ins sa deliberà da las ultimas servituts schizunt pir l'onn 1819.⁴ 33.01

Tenor las notizias respectivas dal giurist Fortunat Sprecher von Bernegg (1585–1647) presidiava tradiziunalmain in landamma (mistral u podestà) sco parsura d'ina dretgira civila da per il solit 15 persunas. En la Lia Grischa (Lia Sura) pudev'ins far recurs tar la dretgira d'appellaziun a Trun a partir d'ina tscherta summa dal donn. En cas da multas e dal dretg penal è il dumber dals giurisdicteurs s'engrondi. Cunter lur decisziuns na pudev'ins betg appellar en nagina da la Trais Lias.⁵ Bain perscrutada è la giurisdicziun en las vischnancas giudizialas da la Lia Grischa (Lia Sura) u a Tavau, nua ch'igl èn avant maun ils protocols da la dretgira criminala, da multa e matrimoniala.⁶ L'onn 1716 han las Trais Lias edì in «Urden da malefiz» stampà che ha remplazzà las normas penals antiquadas da la *Constitutio Criminalis Carolina* (cudesch penal da l'imperi).⁷ Entant ch'igl ha dà tras quel ina tscherta formalisaziun e normaziun en il sectur da la dretgira penala, èn sa mantegnids en il dretg civil ils statuts da las vischnancas giudizialas fin la mesadad dal 19. tschientaner. Per cas penals territorialmain surordinads, sco offensiu da maiestad u tradiment da la patria, n'existivan naginas instituziuns, ni en las singulas lias ni en il stadi cumplessiv. En cas d'incunvegientschas surregiunalas sa constituivan però uschenumnadas dretgiras nauschas. En quest connex sa radunavan mintgamai ils represchentants da pliras dretgiras autas cun lur bandieras (perquai Fähnlilupfe [sullevaziun]) e furmavan tribunals da dretgira improvisads.⁸ Els agivan cunter magistrats ch'eran sa laschads corrumper en connex cun la recrutaziun da mercenaris e cun prender partida en dumondas da la politica exteriura.

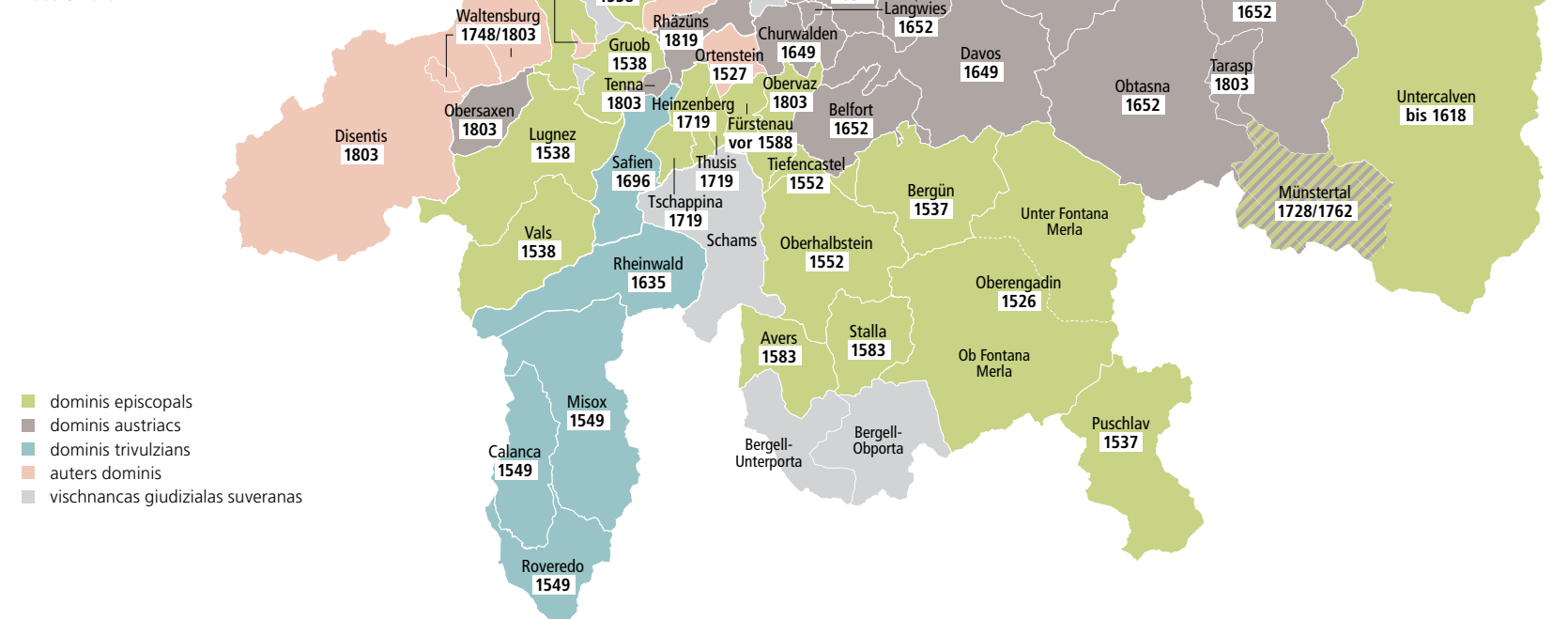
La cronistica ed istoriografia pli veglia ennumerescha dretgiras nauschas cunter ils retschaviders da pajaments da daners franzos, spagnols u venezians, uschenumnadas «pensiuns». Ils tribunals han sviluppa ina gronda autodinamica, han er pudì midar a l'improvista la direcziun

33.06
Preschentaziun allegorica da la Giustizia («Gerechtigkeit») vi da l'anteriura Tgea Capol ad Andeer; fresco dal 1614 da Hans Ardüser.

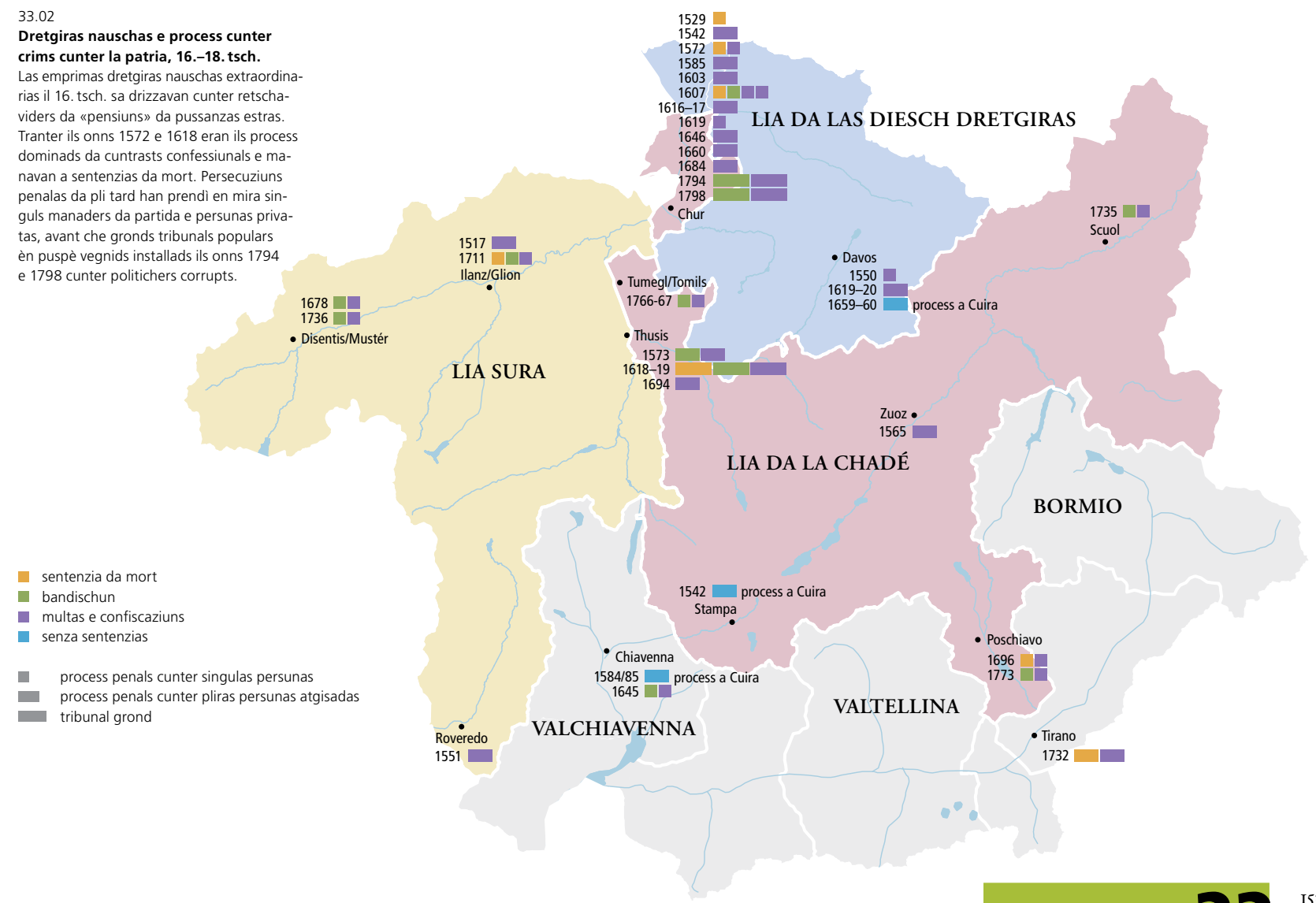
33.07
Sala dal tschiel sura policrom (sala soffitto policromo) en il Palazzo Salis a Tirano, nua ch'ils represchentants da la famiglia von Salis residavan durant lur temp d'uffizi en la Valtellina.

33.01
Vischnancas giudizialas suveranas e sutamessas a dretgs signurils, 1524–1803
La gronda part da las vischnancas giudizialas è daventada independenta pir cun sa cumprar libra a partir da l'onn 1526. Silsuenter han ellas exequi autonomamain la legislaziun e la giurisdicziun. En singuls lieus èn ils dretgs signurils sa mantegnids fin ils onns 1803 u 1819.

33.02
Dretgiras nauschas e process cunter crims cunter la patria, 16.–18. tsch.

Las emprimas dretgiras nauschas extraordinarias il 16. tsch. sa drizzavan cunter retschaviders da «pensiuns» da pussanzas estras. Tranter ils onns 1572 e 1618 eran ils process dominads da contrasts confessionalis e manavan a sentenzias da mort. Persecuziuns penals da pli tard han preni en mira singuls manaders da partida e persunas privatas, avant che gronds tribunals populars èn puspè vegnids installads ils onns 1794 e 1798 cunter politichers corrupts.

33 ed han pronunzià multas fig autas sco er sentenzias da bandischun e da mort. A partir da l'onn 1572 eran els caracterisads da cuntrasts confessiunals. Durant l'emprima fasa dals Scumbigls grischuns, tranter ils onns 1603 e 1618, èn pliras dretgiras nauschas suandadas ina l'otra ed han mintgamai annullà las sentenzias da la dretgira precedenta e las midadas en il cuntrari.⁹ Suenter la mesadad dal 17. tschientaner sa drizavan las dretgiras nauschas extraordinarias cunter la surpussanza da singulas persunas u famiglias. Questas acziuns antiaristocraticas han manà a las radunanzas extraordinarias da las Trais Lias dals onns 1794 e 1798.¹⁰ 33.02

La giustia da la Republica da las Trais Lias organisada en moda rudimentara è vegnida modernisada a partir dal 1803 d'autoritads superiuras ch'avessan dui controllar la giurisdicziun da la Republica e da las vischnancas giudizialas. Sper la dretgira d'appellaziun da la Lia Grischina (Lia Sura), ch'ha existì vinavant, è vegnida fundada l'onn 1803 ina dretgira d'appellaziun chantunala.¹¹ En il sectur dal dretg penal è vegnì installà l'onn 1808 in tribunal criminal chantunal che sa basava sin l'antierior tribunal cunter murdieus esters.¹² L'executur era il boier da Cuira, per las lavurs dal qual è vegnidas fixadas l'ultima giada l'onn 1804. Paucs onns pli tard han ins pudì prender en funcziun il Sennhof sco emprima chasaforz.¹³

L'onn 1816 è vegnì stgaffì l'uffizi dal derschader inquisitur chantunal. Da quel è sa sviluppada pli tard la Procura publica. El coordinava las incumbensas polizialas e criminalgiuridicas, fixadas dapi il 1851 en il Cudesch penal grischun. Ils urdens, ils statuts ed ils cudeschs da dretg territorial da las vischnancas giudizialas èn vegnids unificgads l'onn 1862 en in Cudesch civil chantunal.¹⁴

Cun la Constituziun da l'onn 1854 è vegnida installada ina dretgira chantunala cun nov derschaders, e la giurisdicziun da las vischnancas giudizialas ha fatg plazza a 39 dretgiras cirquitalas e 14 dretgiras districtualas. Ditg simpel han las emprimas surpiglià la giurisdicziun penala, entant che las ultimas han furnà las dretgiras civilas d'emprima istanza. Sin in plaun sutordinà fungavan intermediaturs ch'eran vegnids nominads gia in pèr onns avant.¹⁵

Las dretgiras cirquitalas avevan ina giunta ed in president ed eran activas fin l'onn 1914 sco autoritads penalas autonomas. Pir cun surpigliar il Cudesch penal svizzer è vegnida introducida in'istanza da recurs. Grazia a l'introducziun da la procedura da mandat penal han las

presidentas ed ils presidents da las dretgiras cirquitalas survegnì daplì cumpetenzas, entant che las dretgiras cirquitalas e lur giuntas èn vegnidas schliadas per la fin da l'onn 2000.¹⁶ 33.03, 33.04

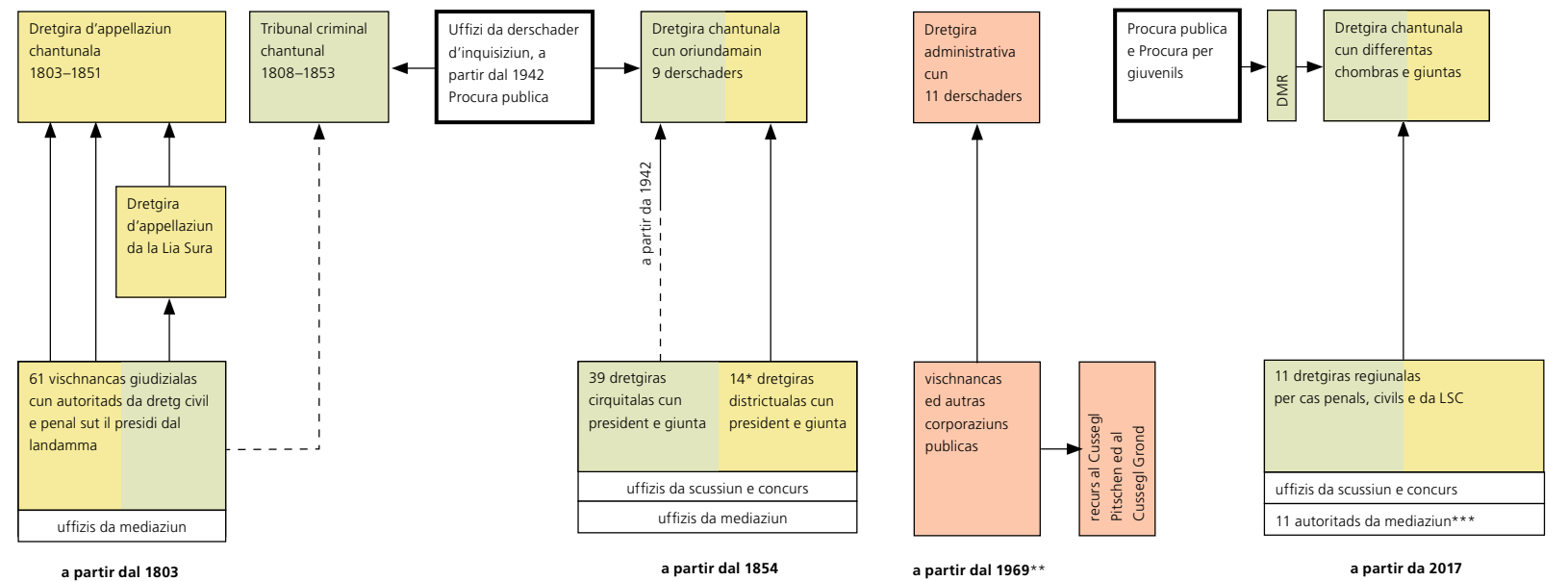
Entaifer la giurisdicziun administrativa existiva dapi l'onn 1803 in manco areguard la separaziun da las pussanzas democratica classica, siond che recurs pudevan vegnir fatgs mo al Cussegl pitschen e grond. Pir il 1. da da schaner 1969 è vegnida installada a Cuira ina dretgira administrativa independenta che ha remplazzà l'antieriura pratica da recurs complexa.¹⁷

Refurmas da l'organisaziun giudiziala che dovra bler persunal èn daventadas necessarias dapi la mesadad dal 20. tschientaner. Cun las refurmas da l'administraziun ils onns 1966–1975 avessan ils circuls da dretgira dui vegnir empitschnids per cuntanscher uschia ina professiunalisaziun ed acceleraziun da las proceduras. Questas propostas han però l'emprim fatg naufragi en la votaziun dal pievel. Pir en consequenza da las refurmas posteriuras da la dretgira e dal territori è la giurisdicziun chantunala vegnida concentrada ad indesch dretgiras regiunalas ed indesch autoritads da mediaziun.¹⁸ Quellas han cumenzà cun lur lavur il 1. schaner 2017. 33.05 Tenor ils rapports da gestiun da las novas instanzas è s'augmentada l'effizienz cun tractar ils cas. Tuttina vegnì actualmain debattà da metter ensem las autoritads giudizialas chantunals e da las fusiunar ad ina «dretgira universalas».

- 1 Mathieu 1998, p. 158–166; Bundi 2003, p. 37–101; Maissen 2006, p. 498–510; Hitz 2016a.
- 2 SSRQ GR B III/2, p. 590ss. ed SSRQ GR B I/2, p. 36s.
- 3 SSRQ GR B III/2, p. 131s. e 182 ed SSRQ GR B III/1, p. CXXII. e CXIX.
- 4 Schwarz 1946, p. 44s.; Marquardt 2007, p. 217; Verein Centenarfeier Herrschaft Rhäzüns/icg 2019, p. 126.
- 5 Sprecher 1672; Wagner/Salis 1887, p. 16; Metz 1993, p. 49; Hitz/Papacella 2007, p. 14–35.
- 6 SSRQ GR B III/1 (Surselva) e GR B III/2 (valladas dal Rain Posteriori); Schmidt/Brodbeck 1998, p. 143–183.
- 7 BCG tom 1009; Liver 1970, p. 602–605.
- 8 Färber 2000, p. 124–126; HLS: Maienfeld; LIR: Sullevaziuns.
- 9 Head 2001, p. 102s.; Liniger 2017, p. 249–262.
- 10 Survista en LIR: Dretgira nauscha; tar las singulas cumprovas cronicalas e secundaras cf. l'e-publicaziun.
- 11 Metz I (1989), p. 121ss.
- 12 CUL 1/2, p. 2–4.
- 13 CUL 1/1, p. 216–217; Kuster 2017.
- 14 50 onns Procura publica 1942–1992, Cuira 1992; Camenisch 2016, p. 17s. e 64s.; Cavigelli 2016.
- 15 Metz 1991, p. 39–54; LIR: Dretgira chantunala. En la medema moda e maniera eran er organisads ils uffizis da scussiun e da concurs.
- 16 Rathgeb/Scandella 2016; Collenberg 2019, p. 157s.
- 17 20 onns Dretgira administrativa dal Grischun. Festa da giubileum dals 30 da november 1989, Cuira 1989; Metz 1993, p. 447s.; Metz 2000, p. 308; LIR: Dretgira d'administraziun; pagina d'internet: <https://www.justiz-gr.ch/gerichte/verwaltungsgericht/ueber-uns/aufgaben/> [consultada ils 1-5-2023].
- 18 Schuler 2010. La cumposiziun, elecziun e durada d'uffizi da las autoritads giudizialas chantunals ha fixà la Lescha davart l'organisaziun giudiziala dals 16 zercladur 2010. Cf. https://www.gr.lex.gr.ch/app/de/texts_of_law/173.000 [consultada ils 1-5-2023].

33.08
La Dretgira chantunala residiescha en l'Altes Gebäu che Peter von Salis-Soglio 1727–1729 ha laschà bajegiar. L'onn 2025 vegn la Dretgira chantunala unida cun la Dretgira administrativa ad ina Dretgira superiura e fa midada en l'Edifizii chantunal a la Grabenstrasse.

33.09
Il stabiliment giudizial serrà Cazas Tignez ch'è vegnì inaugurà l'onn 2019.

33.03
L'organisaziun giudiziala chantunala, 19.–21. tsch.

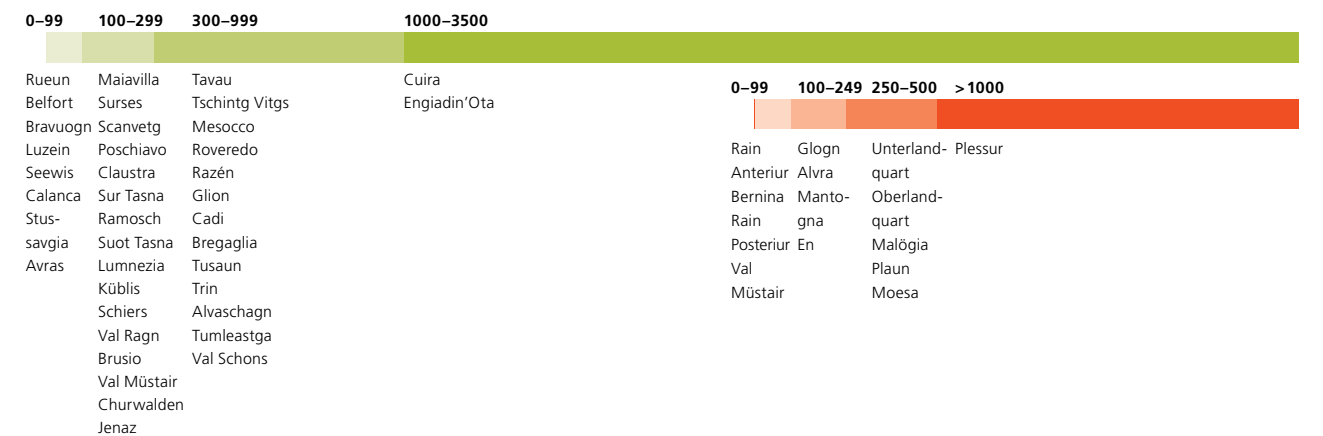
A partir da l'onn 1803 han las vischnancas giudizialas cedi cumpetenzas giuridicas al chantun. Dapi l'onn 1854 han ellas pers adina daplì cumpetenzas sco dretgiras cirquitalas e districtualas, avant ch'ellas èn vegnidas fusiunadas l'onn 2017 ad indesch dretgiras regiunalas. Cunter las sentenzias da quellas pon ins en cas da disputa far recurs tar instanzas surordinadas.

33.04
Activitads da las dretgiras cirquitalas e districtualas, 1997–2000

La repartiziun dals cas tractads da las dretgiras cirquitalas e districtualas mussa grondas differenzas regiunalas.

Dumber da cas en media per onn

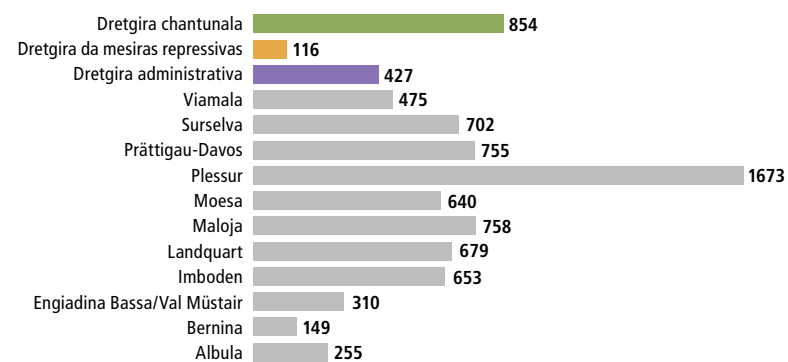
- 39 dretgiras cirquitalas
- 14 dretgiras districtualas

33.05
Organisaziun da la giustia chantunala, 21. tsch.

Dapi l'onn 2017 exequeschan en il Grischun indesch dretgiras regiunalas l'entira giurisdicziun d'emprima istanza. Las autoritads giudizialas surordinadas èn da chasa en la chapitala chantunala.

Fatschentas liquidadas da las dretgiras 2017–2021 en media per onn

• sedia da la dretgira regionala